

371. 19

4-410.

Մ. Գ. ԾԱԼԵԱՆ

371.1 Գ.

4-41 Ծ.

1/4

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՓԵՇԻՄԱԼՃԵԱՆ

(1773-1837)

(ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

371.1 Գ.

4-41 Ծ.

ԳԱԼՈՐԷ

ՏՊԱԳՐ. Զ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ — Ա. ԶԱՏԵԱՆ
1912

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՓԷՅՏԻՄԱԼՃԵԱՆ

(1773 — 1837)

Ազգերու մտաւորական և բարոյական կեանքի պատմութիւնը կարի շահեկան է. գլխաւորաբար սա գերազանց պատճառով որ ի վեր կը հանէ այն զօրաւոր ազգակները որոնք յառաջ բերած են զանազան երևոյթներ, աւելի կամ պակաս ուշագրտելու. Ակնարկուած արդիւնաւոր ազգակներէն ամէնէն անշուշտ այն կարկառուն դէմքերը որոնք իրենց ժամանակակից բարքերուն վրայ մեծ և օգտակար ազդեցութիւն ի գործ դրած են, որոնք իրենց փափաքած ուղղութիւնը տուած են իրենց ժամանակակիցներուն խորհուրդներուն և խմացական և հոգեւոր գործունէութեանց. Այս տեսակէտով՝ նշանաւոր դէմքերու կենսագրութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ ճանչնալու համար ժամանակին՝ ուր անոնք ապրած են՝ ոգին, յառաջդիմութեան ընթացքը իր բաղձազան փութերուն մէջ, մէկ խօսքով՝ անոնց կեանքին մէջ կը մնան ծրարուած անցեալ շրջանի մը յիշատակները նման այն բարձրագիւր սարերուն որոնք արեւուն՝ արեւմտեան հորիզոնին հաւաքուելէն վերջ իսկ տակաւին սակեղօժ՝ կը պատմեն մեզի ցերեկի անցեալ, բայց փառայեղ ու չքեղ պայծառութիւնը. Նմանապէս՝ կեանքը այն անձնաւորութեան զոր այս երեկոյ պատիւ ունիմ ներկայացնելու ազնիւ ունկնդիրներուս, պիտի օգնէ մեզի ճանչնալու.

լու համար ժամանակին ոգին, իմացական և բարոյական վիճակը և նաև դերն ու ազդեցութիւնը անոր զոր իր ժամանակակիցները անհաճանքով կը կոչէին փեթրիմալին:

* * *

Գրիգոր Փէշտիմալճեան իր կետնքի ուսումնասիրութեան մէջ կը ներկայանայ մեզի իրրեւ ուսուցիչ մը որ պարծնանքն է հայ ուսուցչութեան, իբրեւ հանրային գործիչ մը, մասնակցելով օգտակարապէս իր ժամանակի հրատապ խնդիրներուն, վերջապէս իբրեւ մէկը որուն հարկ է ընծայել բարեկարգչի կարեւոր դերը լիզուական խնդրի, բարքերու աշխուցման և կրօնական ըմբռնումներու կալուածին մէջ:

Յու է մեզ գիտել հոս թէ՛ Փէշտիմալճեանին մանկութեան, պատանեկութեան պարագաները մեզի անձանօթ կը մնան, որչափ լաւ պիտի կարենայինք ճանչնալ զայն, եթէ գիտնայինք թէ՛ ինչպիսի շրջավայրի մը մէջ անցու անոր մանկութիւնը. դժբախտութիւն մ'է այս որ յատուկ չէ միայն Փէշտիմալճեանի, առհասարակ մեր բոլոր մատենագիրներուն կեանքերը, շատ կէտերու մէջ, մեզի անձանօթ կը մնան. որչափ բան գիտենք երանաշնորհ, երկու անգուգական գործակիցներուն, Սահակի և Մեսրոպի, վրայ, որչափ բան գիտենք Եգնիկի, Կորիւնի, Եղիշէի և մեր գրականութեան փառքը եղող ուրիշ մատենագիրներու կեանքին վրայ. ուկեղարու գրական արտագրութեանց մէջ մեր բազմերախտ թարգմանիչներէն իւրաքանչիւրին մասնակցութեան բաժինը ծանօթ է. մեր ամբողջ գրականութեան մէջ հազիւ կը հանդիպինք մէկ երկու կենսագրութիւններու, որոնք շատ հեռի են ներկայ դարուս ըմբռնումներէն նկատմամբ կենսագրութեան: Առնենք զորօր. Կորիւնի կենսագրականը Ս. Մեսրոպի վրայ. ի զո՛ւր պիտի փնտռես հոն շահեկան տեղեկութիւններ մանուկ Մեսրոպի վրայ, անոր մանկական արարքներուն վրայ, փոքրիկ անեքոններ՝ որոնք մարդը կը բարացուցնեն: Հոն կը տեսնու աշակերտը որ կը հիանայ իր մեծ

ուսուցչին վրայ: Կենսագրութիւն կոչուածը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ գրուածական գնահատանք մը մեծ ուսուցչին սխրալի գործին: Ի՞նչ է պատճառը որ դարօր. սակեղարու մեր մատենագիրներէն ստուար մեծամասնութիւնը հրապարակած չէ իր անունը, յայտնելով որ իր յոգնավատակ ճիգերուն արդիւնքն է այն ինչ երկարաշունչ երկը. արդեօք մեր այս գրասէր նախնիք իրենց գեղեցիկ նպատակը իրականացնելու հետապնդման և առաւելազանց սիրոյն մէջ խրդտնցին անձնուրաց խոնարհամտութեամբ իրենց եսին. բա՛նաւոր սահմանի մէջ, փառասիրական ձգտումները. եթէ այս կենսագրութիւնը բաւական սեպուի բացատրելու մեր նախնիքի լուծութիւնը իրենց անձերուն և աշխատութեանց վրայ, ի՞նչպէս բացատրենք այդ գրական վատտակաւորներուն և անոնց սիրելի աշխատութեանց վրայ հիացողներուն և զանոնք գնահատողներուն լուծութիւնը. գործ և գործիչ միշտ ունեցած են իրենց սերտ առնչութիւնը, հոգեբանական երեւոյթ մը չէ՞ որ գործ մը, օգտակար և փառաւոր, ուրիշին ուշագրութիւնը դարձնէ, ո՛չ, նոյնիսկ սեւեռել հարկադրէ գործիչին վրայ. ինչո՞ւ ուրիշն երբ յաջորդ սերունդը իր հիացումը կը կը յայտնէ կատարուած գրական գործին վրայ, կը լռէ գործիչին վրայ, զանց կ'ընէ կենսագրական ծանօթութիւններ տալով ծանօթացնել մեզի գործիչը: Նպատակաւ չէ և արդէն մեր սուղ միջոցը չի ներեր որ վերլուծեմ այս դարմանալի երեւոյթը մեր գրականութեան մէջ, այլ միայն մատնանիշ ընել զայն և անցնիլ մեր նիւթին:

* * *

Գրիգոր Փէշտիմալճեան, քնիկ Կ. Պոլսեցի, ծնած է 1773ին, հաւանօրէն աղքատիկ ընտանիքէ(*), իր ծնողքին ա-

(*) Իր մէկ նամակին մէջ շնորհակալութիւն կը յայտնէ բազմերախտ իշխանաց որոնք «անդոսին ի մանկութիւնէ լի և անթերի մատակարարեցին ձրեալար» իր բոլոր պէտքերը:

նունները անձանօթ կը մնան, իր մանկութեան՝ նախակրթութիւնը ստացած չէ ու է նախակրթարանի մէջ, որովհետեւ այդ ժամանակին՝ ոչ Յոնք և ոչ Հայք իրաւունք ունէին նախակրթարաններ բանալու. օսմանեան սկիզբօր ինքնակաշնորհ Սուլթան Սէլիմ Գ-ն էր որ պաշտօնապէս արտօնեց 1780ին դպրոցներ բանալ կ. Պոլսոյ մէջ։ Այս առիթով՝ թերեւս աւելորդ չէ յիշել թէ՛ մանչերու առաջին հանրային հայ դպրոցը հաստատուեցաւ 1790ին, Գուլ-Գարու, Լանկա, Յըլըճը փողոցին մէջ, ճիշտ այն տեղւոյն վրայ, ուր այժմ կը բարձրանայ աղջիկներու Ս. Լուսաւորչեան վարժարանը. երախտագիտութեամբ յիշենք նաեւ այս առաջին դպրոցին հիմնադիր-բարերարը, Միրիճանեան Մկրտիչ աւիրան, զոր յետոյ ժողովուրդին երախտագիտութիւնը պատուեց Շնորհք անուանակոչութեամբ։

Փէշտիմալճեանի մանկութեան ժամանակ՝ Հայ մանուկները, պատանիները կ'ուսանէին մանկասունցեոս, վարպետսունցեոս, խսնցեոս, խսնուքնցեոս և կամ եկեղեցւոյ խուցերու մէջ։ Մանուկն փէշտիմալճեան ևս հաւանաբար խուցի մը մէջ ստացաւ իր ուսումը, աշակերտելով էջմիածնի միաբան Թէոտորոս սարկաւազին (*): Առաջին անգամ փէշտիմալճեանը պատմութեան մէջ յիշուած կը գտնենք իբրեւ մանկավարժ Օրթագիւղի դպրոցին, իր ուսուցչական պաշտօնը սկսաւ հոն թերեւս 17 տարեկան հասակին մէջ (1790-1773)։ Կը թուի որ շատ քոհ չեղաւ իրեն եղած վարձատրութենէն, ուստի շատ խնայողութեամբ հրաժարագիր մը մատուց հոգաբարձու իշխանաց որ հրաման տրուի իրեն «երթալ վաճառանց ... առ ի հայթայթել զկարեւոր պէտս» (*): Սա իրողութիւնէն թէ՛ փէշտիմալճեան իր պաշտօնը շարունակած է Միջագիւղի դպրոցին մէջ, անբաժնա-

ւոր չէ հետեւցնել թէ՛ Հոգաբարձութիւնը յաջողած է տարհամալել զԳրիգոր Փէշտիմալճեան իր գիտաւորութենէն, պահելով զայն իր ուսուցչութեան մէջ որուն փառքը ըլլալ սահմանուած էր օր մը։ Ամէնուն սիրելի եղաւ իր հեզահամարյոր բնաւորութեամբ և պաշտօնին արգիւնաշատ պաշտօնավարութեամբ, մասնաւորաբար Տիւղեանց համակրութիւնը և պաշտպանութիւնը կը վայելէր։ Թերեւս ամանք նախանձեցան անոր, տեսնելով որ պաշտպանութիւն կը վայելէր այնքան բարձր ու ազդեցիկ շրջանակի մը մէջ։ 1819 թուականէն վերջ, երբ Տիւղեանք ա'լ ինկած են, Փէշտիմալճեանի համբաւին ու փառքին նախանձոյններ որոշեցին այս պատուական ուսուցչին ամսականէն 50 մանգր զեղչել (*): Փէշտիմալ ճեան համակերպեցաւ այս որոշման և շարունակեց իր պաշտօնը Միջագիւղի մէջ։

* * *

ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՌԻՍՄԱՆՅ ՇՐԱԳԻՐԸ

Թէ Գրիգոր Փէշտիմալճեան իր այս Ա. պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ ինչ ուսումներ կ'աւանդէր՝ ստույգ չենք գիտեր, բայց վստահ կրնանք ըլլալ որ Հայ լեզուի և կրօնքի դասախօսութիւնք իր գլխ. ճիւղերն էին։ Միջագիւղի վարժարանին մէջ էր որ յօրինեց Համառօս Քրիստոնեական մը «ի զեղջուկ բարբառ» աներկբայ և վստահ կըրնանք հաւատալ որ Փէշտիմալճեան կրօնի դասախօսութեան մէջ գրաւ իր հոգւոյն բոլոր գուրգուրանքը, կորովը, հետամտելով իր աշակերտներուն հոգեկան զարգացման, այսպէս ցոյց տալով իր առաջին տարիներուն մէջ իսկ իր մտքին հակումը որ յետոյ պիտի առաջնորդէր զինքը թեւածելու կրօնա-իմաստասիրական բարձրագոյն ոլորտներու մէջ և յառաջ բերելու հոգեւոր արթնութիւն մը կեանքի մէջ։

(*) Նամականի : Զ 40—51, Ղալաթիոյ Ազդ. Մատենադարանի թիւ 122 ձեռագիրը։

(**) Տե՛ս իր Նամականին։

(*) Տես իր նամակը ուղղեալ էջմիածին։

Բարերախտ ենք որ գիտենք փոքր ի շատէ թէ՛ այդ ժամանակի թաղային նախակրթարանները ի՞նչ մակարդակի վրայ կը գտնուէին, ի՞նչ ուսումներ կ'աւանդուէին և կարգապահական ի՞նչ միջոցներ կը գործադրուէին:

Այդ դպրոցներուն մէջ շատ աննշան փոփոխութեամբ ուսմանց ծրագիրը հետեւեալն էր.

Հայերէն. — Գրական, Քերական, Հեգարան, Ուղղոս, Գործոց և Նարիկ:

Կրօնք. — Քրիստոնէական, զոց սորվիլ աղօթքներ, զորօր. Հայր Մեր, Անկանիսք առաջի քո, Հաւատարմք:

Գիր. — Այբուբէն, «որոտ գիր» որ սովորաբար պարտաւորակ էր, նախ՝ հայերէն (պատճառ գրոյց այս է եւայլն) և ապա թուրքերէն լեզուով:

Թուաբանութիւն. — (յախտ) կ'աւանդուէր թուրքերէն լեզուով, կը բաղկանար չորս գործողութիւններէն. 1. խաւանիւմէ, 2. չիւմա, 3. գաւա 4. թախտ: Պարզ գործողութիւնէն յետոյ կ'աւանդուէր կոտորակաւորը, «ուսուպու», պուչուխու. չօլաթալը. ապա՝ «զինճիրլի թախտ», և «օրթախ փայի» կոչուած գործողութիւնները, որոնք լրումն էին թուաբանական գիտութեան: (*)

Նրդեցողութիւն. — Եկեղեցական: Առանց ուսմանց այս ծրագրին մանրամասնութեանց մէջ մտնելու կը փոփոքիմ գիտիլ տալ իմ պատուական ունկնդիրներուս՝ ուսումնական ծրագրին գործնական ուղղութիւնը: Գրի գտատուուն իբրեւ գրի օրինակ գործօր. պարտաւորակ մը կուտար, որով աւակները ո՛չ միայն աղէկ գրելու կը վարժուէր, այլ և պարտաւորակի ձեւերուն կ'ընտելւիար. թուաբանական խնդիրներ միշտ կապ մ'ունէին գործնական կեանքի հետ: Հայկաբան դասատուն զանազան առիթներով իր գրած նամակներուն պատճենները կուտար իր աշակերտներուն ընդօրինակելու:

(*) Մանկութեան Յիշատակներ (Մասիս 1893) Կ. Ս. Իւթիւճեանի:

նակելու (**) համար, այս կերպով աշակերտները դիւրաւ կը վարժուէին պաշտօնական բացատրութեանց և սորվելու պաշտօնական կամ անպաշտօն անձերու յարմար տիտղոսները: 20-25 տարի առաջ Բարձր. վարժարանի ընթացաւարտներէն մէկը դպրոցական հանդէսի մը առթիւ գրած հրաւիրագիրներուն մէջ հրաւիրեալները պատուել ուզելով ավիրայ տիտղոսը տուած էր անոնց!:

Կարգապահական խնդիրներու մէջ թէեւ խրատի, յորդորի, յանդիմանութեան գիմում կ'ըլլուէր, բայց միեւնոյն առիթն փորձով կը հաստատուէին թէ՛ իրենք Սողոմոնի պատժական մէթօտին արդիւնաւորութեան հաւատացողներէն էին. պատժական գործիքներն էին զաւազան՝ կռնակի համար, բաք՝ ձեռքի համար և առասուկէ ոտքերու համար: Այս ֆիլիզական պատիժները գործադրողը կ'ըլլար ընդհանրապէս դպրոցին կառավարիչը. և մինք չենք կրնար հաւատալ որ Փէշտիմալճեանի պէս հեղահամբոյր ուսուցիչ մը կրնար դիմել այս պատիժներուն իբրեւ զգաստութեան միջոցներու, նկատելով ասոնք աւելի ազդու և աւելի շինիչ քան աշակերտին ազնիւ զգացումներուն, արժանապատուութեան կոչում ընկու մէթօտը:

Փէշտիմալճեան 1824ին մայր-եկեղեցւոյ կից մայր դըպրատունին ուսուցիչ կարգուեցաւ Կարապետ Պատրիարքէն և այն ատեն կը մտնէ իբրեւ ուսուցիչ իր Բ. պաշտօնավարութեան աւելի ազդեցիկ, աւելի օգտակար, աւելի լայն շրջանին մէջ:

Փէշտիմալճեան որ արդէն շատ կանուխ կէտիկ-Փաշա, Չուքու Օտալար, ընտանիքովը հաստատուած կը մասնակցէր ազգ. գործերուն, հիմա, ինչպէս ըսուեցաւ, Մայր-դպրատան ուսուցիչ կարգուած ըլլալով՝ աւելի պատեհու-

(**) Ղալաթիոյ Ողբ: Մատենադարանին թիւ 122 ձեռագիրը կը պաշտօնակէ Գրիգոր Պատ. Փէշտիմալճեանի նամականին զոր իր աշակերտը, Պողոս Սարկաւազ Պետրոսեան հաւաքած է:

թիւն և գիւրութիւն ունեցաւ մասնակցելու այն խնդիրնե-
րուն որոնք կը յուզուէին այն ժամանակ Պատրիարքարանի
շուրջը և մէջը. այս խնդիրներէն էին կրօնական վէճերը:
Չենք կրնար բոլորովին լռութեամբ անցնիլ խնդրի մը վրայ
որուն մէջ մեծ ձայն ու բաժին ունեցաւ Փէշտիմալճեանը:

* *

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԷՃԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Պապականութեան շարժումը նոր չէր այս ժամանակ,
անոր ծագումը շատ հին էր, բայց այս միջոցին վէճը ամէն
ժամանակէ աւելի ստուկացած էր, պապական հայք կը
փափաքէին բոլորովին զատուիլ և դատ հառարակութիւն մը
կազմիլ, բայց օտմ. կառավարութիւնը բոլորովին հակառակ
էր պապականներուն այս ձգտումին, ուստի կը ճանչնար Հա-
յոց Պատրիարքը իր ներկայացուցիչը բոլոր Հայոց: Բանակ-
ցութիւններ սկսան երկուստեք բառնալու կրօնական խնդիրը
ուստի ժողովներ տեղի ունեցան միաբանելու փափաքով:
Փէշտիմալճեան քանի մը ուրիշ վարժապետներու, զոր օր.
Տէր Մեսրոպ քահանայի, Պալաթցի Գէորգ զպիրի, Խաչատու-
րի և Յարութիւնի հետ ներկայ է այս ժողովներուն, մաս-
նակցելով խորհրդակցութեան Յովհաննէս Պատրիարքի նա-
խագահութեան տակ (1810): Անհամաձայնութեան կէտեր
ուշադրութեամբ քննուեցան ամիսներով, մինչեւ իսկ Ար-
րահամ Պատրիարք Հռոմէական Հայոց հետ բանակցութիւն-
ները յաջող վախճանի մը հասցնելու հաճոյակատարութեամբ
յանձնարարեց (1814) Փէշտիմալճեանի որ շարականի մը նոր
տպագրութեան ձեռնարկէ, յապաւելով «Ով Հրաշալի»ին ե-
րեք տուները, որոնց կ'առարկէին Պապական Հայեր: Փէշ-
տիմալճեան, որչափ բաղձացող միաբանութեան, նոյնչափ
ճշմարտասէր, կ'աշխատի գտնել Շարականի հին գրչագիր օրի-
նակ մը ըստ այնմ կատարելու նոր Շարականին որոագրու-
թիւնը և տպագրութիւնը: Բարեբախտաբար կը գտնէ ար-
քունի վառօթապետ, Տատեան Առաքել Ամիրային. քով ըն-

տիր ձեռագիր մը, ԺԴ. դարուն (ՉՄԱ) սկիզբը գրուած,
որուն մէջ չգտնելով «Ով Հրաշալի»ին երեք տուները, կը
յապաւէ իբրեւ յիսաամուտ: Նոր Շարականին որոագրեալ
տպագրութիւնը մեծ յուզում յառաջ կը բերէ ազգին մէջ.
Պատրիարքը՝ Փէշտիմալճեանը կանչելով կ'ուզէ զոհիլ իբ-
րեւ նոխալ քաւութեան, կը բանտարկէ և թերեւ նոյն իսկ
աքսորիլ տալ յաջողէր զայն, եթէ Տիւզեան Չէլէպիի մի-
ջամաւթիւնը չազատէր զայն իր տարապատ բանտարկու-
թենէն: Փէշտիմալճեան իր «Լուսաշաւիղ» կոչուած պատ-
ուական տշխատատիրութեան մէջ կրած հալածանքներուն
կ'անարկէ սա սողերուն մէջ «... Բառնալ զգայթակղու-
թիւն բաղմաց որք կարծէին զմեզ գայթակղեալ ի հաւատս»:

Հռոմէական Հայոց հետ այս կրօնական վէճերը շարու-
նակցին քանի մը տարիներ. մինչեւ որ երկու կողմէն ե-
րեքական անձեր (*) ընտրուելով դարձեալ քննութեան առ-
նակցան հակառակութեան և վէճի կէտերը. այս վեց ան-
ձերը Հ. Ստեփաննոս եպ. Աւգերեանի նախագահութեան
տակ ամբողջ երեք ամիս, ամէն գիշեր ժողով ընելով Եջնի-
Գարու, երբեմն Եօնուզեան Յովհաննէս աղայի և երբեմն
Յարութիւն թմիրայ Պէզճեանի տան մէջ, փոխադարձ զի-
ջումներով համաձայնեցան: Այս համաձայնութիւնը, կար-
գացուելով եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ բողկաց-
եալ Բնդհ. ժողովի մը մէջ, ընդունուեցաւ և վաւերացուե-
ցաւ ներկաներուն ստորագրութեամբ և Պօղոս Պատրիարքին
կնիքով: Այս համաձայնութեան գիրը տպուեցաւ իսկ Հրա-
ւեր Սիրոյ անունով ի յիշատակ յաւերժական սիրոյ (1820):
Մենք զանց կ'ընենք նկարագրիլ հոս այն անհուն ուրախու-
թիւնը զոր ազգը զգաց այս առթիւ. գծրախտարար քիչ
ժամանակէն այս համաձայնութիւնը ձախսողութեան մատ-

(*) Հայոցմէ Պօղոս Պատրիարքը ընտրեց Տ. Մեսրոպ քահանայ Գում-
գափուի. Տ. Բարձուղիմէօս Իսկիւնտարու և Թադէօր Աւրղապետ (Ա.
Պէրպ. պատմ. էջ 118):

նուեցաւ (Պապական) Գօլէճեան կուսակցութեան կողմէ։
Հռոմէական Հայոց մէջ երկու կուսակցութիւններ կային,
Աբբայեանք և Իօլիէնեանք. առաջինները փափաքող էին միութեան և արդէն իրենցմէ ընտրուած էին Միաբանութեան ժեղովին երեք անդամները նախագահէն զատ։ Գօլէճեանք Հռոմի մէջ ուսած՝ անկէ կ'ընդունէին իրենց ներշնչումները և բոլորովին հակառակ էին միաբանութեան, ուստի Պօլսոյ Լատին եպիսկոպոսին դիմելով՝ Լատին եկեղեցիներուն մէջ բանադրել տուին միաբանող Աբբայեան հայրերը իբրեւ Հերետիկոս, անհաւատ, կ'արգադրուէին երեք անձեր, երկուքը Աբբայեաններէն և երրորդը, Գրիգոր վարժապետ Փէշտիմալճեան (1820, մայիս 5) հերքմապիտի գրեցին Լատին եպիսկոպոսին յայտարարութեան դէմ, Փէշտիմալճեանի պատասխանը շատ ճարտարութեամբ գրուած հերքմապիտի մըն է. նախ՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն վրայ շատ վերապահմամբ և զրուշաւոր լեզուով կը խօսի, որպէս զի չ'սրաշէյնէ Աբբայեան հայրերուն համախոհ Պապական Հայերը. երկրորդ՝ Պապական Հայերը միացեալ պահելու համար Աբբայեան կուսակցութեան հետ, գովեստը կ'ընէ անոնց հետեւութեան և կը խօսի այն գիշումներուն, փոխխաթութիւններուն վրայ զորս Աբբայեանք յաջողեցան ընել ապ, լուսաբանելով ինչ ինչ կէտեր, զոր օր. Բաղկեգոնի և Լեւոնի տուժարի մասին. երրորդ՝ ամէնէն աւելի կը ծանրանար Լատին եպիսկոպոսին յայտարարութեան վրայ, կը նշաւակէ անոր տգիտութիւնը և դատելու կերպը իբրեւ հակառակ Քրիստոսի օրինակին որ կը պատուիրէր յիմար չըսել իր եղբօր, հակառակ Հայրապետներուն օրինակին՝ որոնք հաւաքուելով նախ քննեցին Արիսը, Մակեդոնը և Նեստորը և ապա վճռեցին, մինչդեռ այս եպիսկոպոսը առանց քննութեան, իր անձնական անբաւական հեղինակութեամբ հերետիկոս կ'անուանէր Հայ եկեղեցին։ Գօլէճեաններուն անխոստովանելի հնարքները՝ հակառակ ժամանակին երեւելի անձերու հաշտարար միջամտութեան՝ ի դերու հանեցին միաբանութեան գեղեցիկ

գործը, մեծ յուզման պատճառ ըլլալով որուն հետեւանքով շատեր հալածանքի, աքսորի և մահուան դատապարտուեցան։ Այս տխուր դէպքերէն 7 տարի վերջ (1827) Յարութիւն ամիրայ Պէզճեան Կարապետ Պատրիարքի հաւանութեամբ քաղաքական իրաւախօհութեան ձեւ մը առաջարկեց, այսինքն Կաթողիկ վարդապետներէն մէկը փոխանորդ կարգել Պատրիարքին որ Պատրիարքարան զրկուած տէրութեան հրամանները հաղորդէ (Բերա կամ Ղալաթիա նստող) Կաթողիկ Փոխանորդին, ան ալ՝ իր ժողովուրդին. սակայն այս միջոցն ալ չ'յաջողեցաւ, մինչեւ որ օսմ. տէրութիւնը հաւանեցաւ որ Հռոմէական Հայք առանձին հասարակութիւն կազմեն Վարդիկ Միլիէթի անուան տակ, ունենալով իրենց ուրոյն Պատրիարքը (1831)։

Կրօնական այս ցաւալի վէճերուն պատմութիւնը փակինք ուշադրաւ դէպքով մը։ 1827ին, թէեւ Կրօնական վէճը իր սովորական սաստկութեան մէջ կը շարունակուէր, Պատրիարքարանի մէջ ժողով մը գումարուեցաւ, ուր բարձրատիճան եպիսկոպոսներու և երեւելի աշխարհականներու ներկայութեան նստակ մը կարգացուեցաւ, որուն պարունակութիւնը ուշադիր քննութեան առարկայ եղաւ։ Մր. Ճ. Քինկ ժամանակ մը Սիւրիայի մէջ իբրեւ միսիոնար գործելէ վերջ, երբ պիտի մեկնէր անկէ, հրաժեշտի նստակ մը ուղեց (1825) իր Կաթողիկ սիւրիացի բարեկամներուն, որուն մէջ կը բացատրէր թէ՛ ինչո՞ւ համար ինքը չէր կրնար ըլլալ Կաթողիկ, նստակին բնագիրը թարգմանուեցաւ արաբերէնի։ Ասաա Շիտիաք (Asaad Shidiak) անուն սիւրիացիէ մը. այս անձը ուսեալ, այլ ջերմեանդ Կաթողիկ մըն էր, պատրաստուեցաւ պատասխան մը գրելու Մր. Քինկի նամակին, պաշտպանելով Պապականութիւնը. բայց իր պատասխանելու ջանքին մէջ աւելի մօտէն քննելով փաստերը և Ս. Գրոց կոչումները որոնք յառաջ բերուած էին նամակագիր միախոնարէն Պապական վարդապետութեանց դէմ, ձգեց Պապականութիւնը և յարեցաւ յիշեալ միսիոնարին։ Ասաա

Շիտաք իր դարձի ինքնագիր պատմութեան մէջ՝ զոր կը գտնենք Anderson Ամերիկացիին Oriental Churches անուն աշխատասիրութեան մէջ, կը թուէ նամակին քանի մը կէտերը, զոր օր. Պապին գլխաւորութիւնը և անսխալականութիւնը և Ս. Գիրք կարգալու արգելքը: Երուսաղէմի միաբան, Դիոնէսիոս եպ. Կարապետեան, որ մօտէն կը ճանչնար Մ. Քինկը, անոր նամակին հայերէն թարգմանութիւնը զրկած էր Կ. Պօլսոյ իր բարեկամներուն: Ահա այս նամակն էր որ ա՛յնքան ուշադրութեամբ և խնամով քննութեան առարկայ եղաւ Ժողովին մէջ: Հաւանական է որ այս նամակը պատճառ եղաւ որ Հայք աւելի հաստատուն մնան իրենց դաւանանքին մէջ, աւելի զիջում չընելով միաբանութեան սիրոյն՝ Պապականներուն, որոնց վարդապետութիւնը կը հերքէր ա՛յնքան հմտութեամբ Մր. Քինկ. դարձեալ: Հայք տեսնելով Մր. Քինկի հմտութիւնը մղուած ըլլան ա՛լ աւելի ըմբռնելու ուստի եկեղեցականներ ունեւալու պէտքը:

* * *

ՓԵՏԻՍԱԼՃԵԱՆ ՄԱՅՐ-ԴԱՐԱՏԱՆ ՄԷՋ

Անցնինք այժմ փէշտիմալճեան պատուելիին իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարութեան Բ. շրջանին Մայր-Դպրատան մէջ: Այս տեղի ունեցաւ 1824ին, երբ ինքը առ հասարակ ամէնուն համակրութիւնը կը վայելէր, յիշինք իր անթիւ համակրողներուն մէջ միայն Կարապետ Պատրիարքը և ազգին անպաշտան քարերար Յարութիւն Ամիրայ Պէզճեան: Մայր-Դպրատան մէջ կը սորվեցնէ աշակերտներուն Հայերէն իր բոլոր ճիւղերով, ծարտասանութիւն (հաւանօրէն Ագոնցի գրքին վրայ), Տրամաբանութիւն, Քերականութիւն և Կրօնագիտութիւն (*): Ըսենքայժմէն իսկ թէ՛ Մայր-Դպրատունը

(*) Խաչատուր Պարտիզպանեան ալ հօն Կ'ուսուցանէր իտալերէն (1911 տարեւան «Ընդարձակ Օրացոյց», էջ 202):

76580

մէկն էր այն կրթարաններէն, ուր կ'աւանդուէր բարձրագոյն ուսում: Փէշտիմալճեան հոգին էր այս կրթարանին: Դիւրուսոյց մէթոտ մ'ունէր, ասոր կը վկայեն շատեր. իր աշակերտներէն մէկը՝ որ դեռ կ'ապրի Սկիւտար, Թօփհանէ Օղլու, խոր ծերութեան մէջ, իր սիրելի ուսուցչին յիշատակով ոգեւորուած՝ պատմեց ինծի թէ՛ այն միշտ իր միտքը լաւ բացատրելու համար շարունակ աշակերտին ծանօթ առարկաներէ, տեղերէ օրինակ կը բերէր. Աւետիս Պէրպէրեան, դարձեալ իր աշակերտներէն, կը վկայէ իր պատմական աշխատասիրութեան մէջ թէ՛ «փայթ մեծ ունէր միշտ հեշտընկալ և ակործելի առնել զուսմունս — ի ծանօթից և ի դիւրոց յառաջանալ յանձանօթսն և ի դժուարինս»: Իր քննող գրական աշխատասիրութեանց մէջ կը տեսնենք զինքը յըստակաբան, առնենք զոր օր. իր Քերականութիւնը:

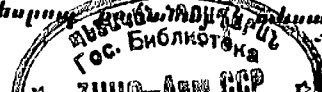
* * *

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՌԻՍԻՍԵ ԱՅՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ

Այն օրերուն՝ քերականութիւնը մեր օրերուն քերականութիւնը չէր, աշակերտին յիշողութիւնը չափազանց կը ծանրաբեռնուէր կանոններով: Այն օրերուն՝ վեցի տեղ տապը հոլով կար և աշակերտ մը սա կերպով պիտի հոլովէր, զոր օր. աբգայ գոյականը:

Ուղղ. արքայ	Պատմ. զարքայէ
Սեռ. արքայի	Բացառ. յարքայէ
Գործ. արքայիւ	Տրամ. յարքայ
Պարառ. զարքայիւ	Ներգ. յարքայի
Հայց. զարքայ	Կոչ. ո՛վ արքայ

Փոքրիկ բաղդատութիւն մը փէշտիմալճեանին քերականութեան Մայր-Դպրատան նախորդ ուսուցիչ Տ. Մեսրոպ քահանայի Քերականութեան հետ՝ որոշակի կը հաստատէ առաջինին օգտակար պարզութիւնը: Տէր Մեսրոպ քահանայ անուցին չորս սեռ կուտայ (արական, իգական, անորոշ և չէզոք), փէշտիմալճեան ըստովին կը վերցնէ անունին սեռը: Տէր Մեսրոպ քերականութեան անուն կը

697251

ճանչնայ (նախատիպ [այժմ արմատ], ածանցեալ և փաղա-
ռեալ): Փէշտիմալճեան միայն երկուք կը ճանչնայ (նախատիպ
և ածանցեալ): Փէշտիմալճեան Տէր Մեսրոպի նշանակած 27
մակըրայները 13ի իջեցուցած է, 16 տեսակ չաղկապները՝ 12ի
և 10 տեսակ միջարկութիւնները՝ 6ի: Վերջապէս առանց
ուրիշ մանրամասնութիւններ յիշելու՝ դիտենք ընդհանրապէս
թէ՝ Փէշտիմալճեանի Քերականութիւնը պարզ, մէթոտիկ և
պարզաբանեալ է, քայլ մ'աւելի մօտեցած դէպ ի մեր օրե-
րու քերականութիւնը և, ըստ վկայութեան ձեռնհասներու,
ժամանակին լաւագոյն դասագիրքն էր^(*):

Այդ ժամանակին՝ Քերականութեան ուսումը մեծ կարեւո-
րութիւն ստացած էր, ծնողքներ հպարտ կը զգային զիրենք,
երբ իրենց զաւակները Քերականութիւն սկսէին. ընտանե-
կան համախմբումներու մէջ խօսակցութեան սիրական նիւ-
թերէն մէկն ալ քերականական էր. եթէ հոն գտնուէին եր-
կու տարբեր կրթարաններու աշակերտներ, անմիջապէս հրա-
ւէր կը կարգացուէր այդ գեղատի ախոյեաններուն որ ի հան-
դէս բերեն իրենց քերականական բոլոր հմտութիւնը: Այս
գրական պայքարին մէջ յաղթող աշակերտին հայրը յաղ-
թական ժպիտ մը պտտցնելով իր շուրջը եզդներուն վրայ՝
գովեստը կը կարգար իր գաւակին անգլագական վարժապե-
տին ծովացեալ հմտութեանց: Աշակերտները շատ անգամ
իրենց դպրոցին, վարժապետին պատիւ բերելու համար
զարմանալի հնարքներու կը գիւմէին, գորօր. նոր բոս մը
կը կերտէին, և երբ մրցման մէջ իրենց հակառակորդը
չկարենար պատասխանել, նորակերտ բռնին նշանակութիւնը
չգիտնալով, զիւրաւ յաղթութիւնը կը շահէին. ահա երկու
նմոյշ այս հարցումներէն. Ըստ մասանց բանի՝ զի՞նչ է բառս
երթնազորայաւար — ըստ մասանց բանի՝ զի՞նչ է բառս քիչ-
փոքիկ:

* * *

(*) Մոնկութեան Յիշատակներ (Կ. Ս. Խլթիւճեանի) Մ.թ.թ. 1893:

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՏԱՂԱԶԱՓՆԵՐԸ

Եթէ փոքրիկներուն մէջ կար գանահներու պայքար,
մեծերուն մէջ ալ կար հսկայից պայքար. առիկա տեսակ
մը տաղաչափական մրցում էր գլխ. գրագէտներուն կամ
վարժապետներուն մէջ: Կ'առաջարկուէր տրուած նիւթի մը
վրայ քերթուած մը, որուն բառերը առանց ախ ըլլալին և
կամ այբահաւաք: Տանք նմոյշներ երկու տեսակէն ալ:

Իզմիրէն Վանանդեցի Տ. Յօհանեան Գրիգոր վար-
ժապետ 30 տողէ բաղկացեալ առանց ախ տառնեխնոտ-
եան մը զրած էր, որ սապէս կը սկսէր.

Եթէ որտիւ թողից խղճի զկոծ կոծել զողորմելոյն եղկելի,
կոծէ ոչ զոք մինչ ի կշիռ ցեղիս դիցէ:

Փէշտիմալճեանի աշակերտ՝ Աւետիս Պէրպէրեան՝ աւելի
գոռարինին ձեռնարկեց, գրելով 32 տողէ հնգիստասանոտ-
եան մը, որուն առաջին տողին առաջին գիրը (գ) երկրորդ
տողին երկրորդ գիրը (ր), երրորդ տողին երրորդ գիրը (ի),
չորրորդ տողին չորրորդ գիրը (գ), և այսպէս յառաջատա-
րար մինչև 32րդ տողին վերջին գիրը (լ), կը կազմէին
«Գրիգորի վարժապետի Տէր Յօհանեան խնդալ»: Խաշատուր
պուէտ Միսաքեան, դարձեալ՝ Փէշտիմալճեանի աշակերտ-
ներէն, ի պատասխանի Վանանդեցի Գրիգոր վարժապետի
վերոյիշեալ անայլ ոտանաւորին, գրած է այբահաւաք ոտա-
նաւոր մը, որուն երեք տողերը միայն կը նշանակենք իբրև
հետաքրքրական:

Աւագ հազար կարգար անձայն ցաւք տարապարտ զայն կաշան
կայր կաշաղակ քաղցրաբարբառ զողզակ բառնայր բարձրա-
քանջ,

Յանցապատառ ազատացայ տարփում տալ ձայն ազդարար եւն:

Անցողակի դիտենք որ այդ դարուն ամէն տաղաչափ
բանաստեղծ կ'ըսուէր: Այդ ժամանակի բանաստեղծութիւնը
ընդհանրապէս ըւրջ և կրօնական էր, սովորաբար միջակ

արտադրութիւններ լեզուի, ներշնչումի և գաղափարի տեսակէտներով: Այս միջակութիւններէն վեր է փէշախմու-
ճեան որ Եզրիկեանի զուգահեռ կը փայլի իր ստեղծական
մտքին և խանդոտ սրտին յղացումներուն մէջ «ուր կը ցոլան
լեզուի և ձեւի խորխտ նշոյլներ»: Իր լեզուն անուշ, գեղե-
ցիկ գրաբար մըն է, իր գրութեանց մէջ չենք տեսներ հե-
տեւողութիւն «Քերթողական արուեստին» որ Սիւնեաց
գպրոցին հետ ծագում առաւ և որուն վերընծիւզումը տես-
նուեցաւ ԺԸ. գարուն՝ Ադրիականին ավերումը վրայ. իր ուղ-
ղութիւնը լեզուի մէջ՝ եղաւ այն զոր յետոյ վիճնական
Մխիթարեաններ կատարելութեան հասցուցին Ոսկեղաբեան
հայերէն անունի տակ:

* * *

Գրիգոր Պատուելի փէշախմուճեան քաջ հայկաբան ըլ-
լալէ զատ՝ հմուտ էր հայ Գրականութեան և Եկեղեցական
պատմութեան, Արեւելեան և Արեւմտեան եկեղեցիներուն
Աստուածաբանութեան, Ընդհ. եկեղեցական Պատմութեան:
Զօրաւոր յիշողութեան կարողութեամբ օժտեալ էր, կրնար
հիանալի գիւրութեամբ և ճշգրութեամբ ըսել բերանացի
ամբողջ հաստատներ, երեսներ Ս. Գրոց Հին և Նոր կտա-
կարաններէն և Նախնեաց գործերէն: Գործօն և հետաքնին
միտք մ'ունէր, միշտ փափաքող և աշխատող՝ անձանձիր
փնտռելու և հասկնալու իր ուշադրութիւնը գրաւող հար-
ցերուն ինչո՞ւն: Շատ աշխատասէր էր. բաց ի իր գասերու
ժամանակէն՝ կը գտնուէր իր խուցը, ուր կամ ընթերցմամբ
և կամ գրութեամբ կը զբաղէր: Իր արտաքինն ալ նուազ
պատկառազգու և յանկուցիչ չէր. այս միջոցին ալեգարդ էր,
միջահասակ, թաւ յոնքերով որոնք մինչև աչքերուն վրայ կը
կախուէին. ունէր կորովի ձայն մը և իր խօսքերուն մէջ կը
գնէր շէշտ մը որ ապարդիւն, անազդեցիկ չէր սահեր, ան-
ցներ լսողին հոգիին վրայէն: Գրիգոր Պատուելի իր պաշտօնը
չարունակեց ամենամեծ աշդիւնաւորութեամբ Մայր-Դպրա-

տան մէջ մինչև այն օրը, երբ Հօճա-Փաշայի սոսկալի հր-
դեհը (1826, օգոստ. 18) բազմաթիւ շէնքերու հետ մոխրի
վերածեց Մայր-Դպրատունն ալ:

* * *

ԳԼԽ. ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յողովով որ այրեացաւ Մայր-Դպրատունը յառնէ շու-
տով իրրեւ փիւնիկ իր աճիւններէն, անցնինք համառօտիւ
ներկայացնելու պահիկ մը գրիգոր փէշախմուճեան իր գլխ.
գրական աշխատասիրութեանց մէջ:

1. Կրթութիւն Բաղաւաթաբեան, 1829ին հրատարակ-
ուած: Այս գրքով փէշախմուճեան Պատուելի կը հանդիսա-
նայ առաջինը Կ. Պոլսոյ աշխարհականներէն, աշխարհաբար
գիրք մը գրելով այնքան կոկիկ լեզուով, ահա նմոյշ մը իր
ոճէն. «Եթէ մէկը մարմնոյ արտա կամ ազեղութիւն ունի,
անոր վրայ մի՛ ծիծաղիք, կամ եթէ մէկը վարժապետէն չեխ
լսեր է կամ ծծե կերեր է, անոր երեսը մի՛ տաք և ուրիշին
մի՛ պատմէք»:

2. Վարժութիւն բարեւոյ խոստովանութեան, այս ալ աշ-
խարհաբար գրուած, և տպագրուած Զմիւռնիա 1843ին, իր
մահէն հաջքը:

3. Տրամաբանութիւն ի պէս համբակաց, 1854ին տըպ-
ուած:

4. Քերականութիւն գրաբարի, 1829ին տպուած, իր
ժամանակին լաւագոյն քերականութիւնը, ինչպէս ըսուե-
ցաւ արդէն անգամ մը:

5. Իմաւունութիւն ի չարչարանս Քրիստոսի, գրաբար
քերթուած, 1845ին տպուած:

6. Լուսաւալիդ, Նիկիոյ Հանգանակին պարզաբանու-
թիւնն է, տպուած 1848ին: Փէշախմուճեան Պատուելի այս
երկասիրութեան մէջ կը ներկայանայ իրրեւ քաջ կրօնագէտ,
չօշոժած և հերքած է զանազան աղանդաւորներու կար-
ծիքներ. այս գեղեցիկ աշխատասիրութիւնը կրնայ նկատ-

ուել իրրեւ յաջող փորձ մը Ազգ. Եկեղեցւոյ դաւանարանութեան:

7. Փէշտիմալճեան Պատուելին աշխատասիրութեանց ամէնէն կարեւորն է ապահովարար Հայկազեան լեզուի երկհատոր բառգիրքը, որուն հրատարակութիւնը կատարած է իր աշակերտներէն Յովհաննէս Տ. Պօղոսեան 1844ին: Հրատարակիչը յառաջարանին մէջ կը պատմէ թէ՛ իր ուսուցիչը պատրաստած էր յոգնափաստակ աշխատութեամբ բառարան մը զոր 1816ի հրդեհը մոխիր դարձուցած էր իր նորաշէն տան հետ, Կէտիկ-Փաշա:

Շատ տարիներ վերջ Փէշտիմալճեան Պատուելի՝ կարապետ Պատրիարքի օրով և յանձնարարութեամբ կը ձեռնարկէ նոր բառարանի մը պատրաստութեան գրաբար և աշխարհաբար բացատրութեամբ: Կը սկսի տպագրել զայն և կը հասնի մինչեւ Դ գիրը. երբ կ'ընդհատուի տպագրութեան գործը, որովհետեւ այս միջոցին կը ձեռնարկէ Հոգեւոր Բարձրագոյն իշխանութեան յանձնարարութեամբ՝ սրբագրելու Յայտմուտքը Տէր Խորալէի ձեռագիր սրինակին համեմատ: Գրիգոր Պատուելի կարեւոր յիշատակարան մ'ալ կցեց սրբագրեալ Յայտմուտքին, որուն տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1834ին: Ընդհատուած բառգրքին տպագրութիւնը իր մահէն վերջ կատարուեցաւ իր աշակերտներուն ձեռքով (1844):

* *

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԸ

Մեր կրթական տարեգրութեան մէջ յիշատակութեան արժանի կարեւոր դէպք մը պատահեցաւ 1828ին: Պաշտօնի կարապետ Պատրիարք Սրբազումար Ժողովին հետ համախորհուրդ՝ կը կազմէ առաջին անգամ Ուսումնական Ժողով մը, որուն կ'անդամակցէին քանի մը վարդապետներու հետ ժամանակին նշանաւոր վարժապետներէն ոմանք, ասոնցմէ մէկն էր, հա՞րկ է ըսել, Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան:

Այս առաջին ջանքը եղաւ Պատրիարքարանի իր հսկողութեան տակ առնելու բոլոր կրթական հաստատութիւնները. այսպիսի որոշման մը կենտական կարեւորութեան վրայ ո՛ր և է խորհրդածութիւն ընել աւելորդ է, միայն ցաւալի է դիտել հոս թէ՛ ժամանակին կրօնական վէճերը կարեւոր, ձեռնհաս անձերուն ժամանակը գրեթէ ամբողջովին գրաւելով՝ արգելք եղան յիշեալ Ժողովին կրթական գեղեցիկ մտածումները ի գործ վերածելու և աւելի արդիւնաւոր վիճակի մէջ դնելու կրթական յարկերը:

Միեւնոյն թուականին (1828) Յարութիւն Ամիրայ Պէշ-ճեանի մեծագործ կրթասիրութիւնը Հօճա-Փաշայի հրդեհէն վերջ այրած Մայր-Դպրատան տեղ կը կանգնէ Պէշճեան Ուսումնարանը որ ոչ միայն այդ ժամանակին Պոլսոյ բարձրագոյն կրթարանն եղաւ, այլև ծառայեց ազգին իրրեւ Ընծայարան: Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան տնօրէն և գլխ. ուսուցիչ կը կարգուի այս ուսումնարանին, և այսպէս կը հասնինք Փէշտիմալճեանի կեանքին թէեւ վերջին, բայց ամէնէն օգտակար, ամէնէն փառաւոր հանգրուանին: Այժմ քննութեան առնենք թէ՛ ի՞նչ նկատումներ ծնունդ տուին այս Ուսումնարան-Ընծայարանին հաստատութեան:

* *

ԱՐԹՆՈՒԹԻՒՆԸ ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

Եկեղեցականներուն անկեալ վիճակը առհասարակ դիտողութեան և դժգոհութեան առարկայ եղած էր: Եկեղեցական դասուն մէջ առհասարակ դիտուած տգիտութիւնը թէ՛ Ս. Գրոց և թէ՛ արտաքին գիտութեանց մէջ, անոնց վարած կեանքին աններդաշնակութիւնը քրիստոնէական կրօնքին ոգւոյն հետ՝ յառաջ բերած էին ԺԷ. դարուն մէջ հակազդեցութիւն մը. ընդհ. փոփաքն էր, յամենուստ յայտնուած, տեսնել եկեղեցականութիւն մը, ուսեալ և հոգեւոր: Ազգին մէջ՝ երեւցած այս հակազդեցութեան և արթնութեան կարգաւուն նշանները ակներեւ կը տեսնուին: ԺԷ. դարու կի-

սուն (1651), երուսաղէմի Ընդհ. Ժողովի մը մէջ ուր ներկայ էին էջմիածնի Փիլիպպոս կաթողիկոս, Սսի Ներսէս կաթողիկոս, Երուսաղէմի առաջնորդ՝ Աստուածատուր վարդապետ, որոշուեցաւ որ «Լի՛ համարձակեացի ոք վարդապետ՝ անխառնաբար տալ զիշխանութիւն վարդապետութեան ամենայն ումեք, եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ և առաքինութեամբ և հասակաւ և աստուածայնով երկիւղիւ և վկայեալ յամենեցունց եւայլն»։ Կ'ըսուի թէ՛ այս ժողովէն ինը տարի վերջ (1760) քահանայ մը, Տէպէճեան անուն, յօրինեց գիրք մը, որուն մէջ ջատագոված է Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան խնդիրը և գոված՝ Արեւմտեան եկեղեցւոյ բարեկարգչին զիւցազնութիւնները։

Ռուսական և Բրիտանական Աստուածաշունչի Ընկերութեանց ձեռնարկները Հայ եկեղեցւոյ բարձրագոյն շրջանակներու մէջ ընդունելութիւն և նպաստ գտան։ Եփրեմ կաթողիկոս նամակով մը՝ զոր ուղղեց ուսական Աստուածաշունչի Ընկերութեան նախագահին, գովեց ազգու բառերով Ընկերութեան պատուական նպատակը։ Թիֆլիզու առաջնորդ, Ներսէս եպիսկոպոս, (որ յետոյ Եփրեմի յաջորդելով կաթողիկոս եղաւ), նոյն Աստուածաշունչի Ընկերութեան նախընթաց 600 ուսպլ (իբր 156 օսմ. ոսկի), ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցականներ եւս հետեւեցան իր ազնիւ օրինակին։

Գալով Թրքահայոց՝ 1823ին Կ. Պոլսոյ մէջ Բրիտանական Ընկերութիւնը ցրուած է 5000 օրինակ Նոր Կտակարան և 3000 օրինակ ալ միայն չորս Աւետարաններ պարունակող հատորներ։ Սոյն Աստուածաշունչի Ընկերութեան խնդիրը, որ էր նորոգ տպագրութեան ձեռնարկել աշխարհաբար Նոր Կտակարանի՝ Կարապետ Պատրիարքի կողմէ հաւանութեան և աջակցութեան արժանացաւ։ Այս արթնութիւնը որ տեղի ունեցաւ ժէ. դարու կէսէն սկսեալ՝ յատուկ չէր այդ ժամանակին։ Հայ եկեղեցւոյ ծոցին մէջ մերթ ընդ մերթ պատահած են այսպիսի արթնու-

թիւններ։ Հայ միտքը, ի բնէ պարզասէր և կրօնասէր, շատ անգամ ընդգլղումներ ունեցած է այն յետսամուտ, օտարամուտ ծէսերուն, վարդապետութեանց գէմ զորս քաղաքական նկատումներ և պարագաներ մտցուցած են իր եկեղեցիին մէջ, Պաւղիկեանք՝ որոնք ծնունդ առին Հայ Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, պիտի անհետանային անշուշտ, եթէ հայ գետնի վրայ չկարենային սնունդ գտնել և այս Պաւղիկեանք ըստ վկայութեան Մոմիգէնի, Գոնիպէրի և «Միաբանի»՝ նախակարապետներն եղան ԺԶ. դարու կրօնական շարժման։ Ուրեմն այս համառօտակի տրուած տեղեկութիւններէն հետեւեցնենք որ Ընծայարանի հաստատութիւնը ժամանակի պահանջներ, յառաջ բերելու համար հոգեւոր անձեր, որոնք բոլորանուէր փարէին իրենց եկեղեցական պաշտօնին, զայն խղճմտօրէն կատարելով, Բայց Ընծայարանին հիմնադիրները կը բողձային ոչ միայն հոգեւոր, այլեւ ուսեալ եկեղեցականներ ունենալու։ Եւ այս էր Ուսումնարան-Ընծայարանին երկրորդ նպատակը։ Ազգին այս բարձրագոյն կրթարանին տնօրինութիւնը յանձնուեցաւ Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեանի, որ ամէնէն կարող, արժանաւոր անձն էր պատկերու ազգին տկնկալութիւնը։ Ներեցէք որ հոս փակագիծ մը բանամ, խօսելու համար այդ ժամանակի բարձրագոյն կրթութեան և անոնց վրայ որոնք պատճառ եղան Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատուելու բարձրագոյն ուսումներ։

* * *

ԳԼԵԱՒՈՐ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԵԱՐԺՄԱՆ

Փէշտիմալճեանի ժամանակակից նշանաւոր վարժապետներն էին Թագուր վարժապետ Ասլանեան որ Բերայի մէջ գործեց (1783 և 1787), աշակերտն էր Պողոտասար դպիրին, Գէորգ Պատուելի Տ. Յովհաննէսեան (1737-1812), Մեղքիոթ դպիր (հոգելից իմաստասէր), Սարգիս դպիր Յովհաննէսեան Պալատի մէջ (1773ին), Պոգոս վարժապետ Տիվրիկցի (1782-1799) Մայր-Դպրատան մէջ, Յարութիւն վարժապետ Գում-

Գաբուլցի (1810), Տէր Մեսրոպ քահանայ Մայր-դպրատան
մէջ (1810), Խաչատուր վարժապետ Սամաթիոյ մէջ (1790-
1810), եւ այլն:

Յակոբ Նալեան աստուածաբան-իմաստասէր Պատրի-
արքն էր որ հաստատեց՝ ԺԸ. դարու կիսուն՝ Գուս-Գաբուլ-
մէջ այս Մայր-Դպրատունը, ուր իրմէ գատ կը դասա-
խօսէր համբաւաւոր Պաղտատար դպիրը: Այս Մայր-Դըպ-
րատունը Գուս-Գաբուլի մէջ չհաստատուած՝ կար Սկիւտարի
մէջ դպրոց մը զոր հիմնած էր Յակոբ Նալեանի հոգեւոր ծնող,
Յովհ. Կոլոտ Պատրիարքը, տեղւոյն Երուսաղէմի վանքին մէջ
որ այն ժամանակ հոգեւորուն կը կոչուէր: Այս հոգեւորուն
յատկացուած էր էջմիածնի նուիրակներուն և Երուսաղէմի
պոլսեանակ միաբաններուն (*): Պատրիարքը ինքը իր հոգե-
կցորդ գործակցին՝ Գրիգոր Շղթայակրին՝ հետ որ «յոյժ կա-
տարեալ ունէր զփիլիսոփայական և գոտուածաբանական
գիտութիւն» (**) դպրոցին մէջ գրատուն մ'ալ հիմնեց, ուր
ժողովեց Նախնեաց գործերը և յետոյ թարգմանել տուաւ
ուրիշ լեզուներէ Աստուածաբանական և Փիլիսոփայական
գրքեր (***). թարգմանիչն էր Ղուկաս Վ. Աբրահամեան
Խարբերդցի, որ քաջ հմուտ էր իտալերէն և լատիներէն
լեզուներու. անոր 10 հատոր թարգմանութեանց մէջ (****)
յիշենք միայն Կովդէնի փիլիսոփայական գործերուն [1. Լո-
ճիգա (տրամաբանութիւն), 2. Ֆիզիգա (բնարանութիւն)
3. Մէթաֆիզիգա (համարնարանութիւն) 4. Բարոյական]
մեծ մասը զոր տմբողջապէս յետոյ թարգմանեց Տ. Վրդանէս
Վ. Ասկէրեան: Այս դպրոցին մէջ աշակերտները կը զարգա-
նային կրկնակի գիտութեամբ, այսինքն փիլիսոփայականօք
և աստուածաբանականօք (*****): Յովհաննէս Կոլոտ՝ որուն

(*) Այս հոգեւորուն էր որ յետոյ 1838ին ճեմարանի վերածուեցաւ:

(**) Հաննայ էջ 133:

(***) Նոյն էջ 154:

(****) Նոյն էջ 158:

(*****) Նոյն էջ 155:

հետ կը սկսի Կ. Պոլսոյ իմաստասիրական և բանասիրական
զարգացման թուականը, Գրիգոր Շղթայակրին հետ աշա-
կերտներն էին վարդան վարդապետի (վանահայր Ամրատու
վանքին), միաբան էր Բաղէշի Ամրատու վանքին, ուրկէ
տուած են իրենց ուսումները. կ'արժէ չմոռնալ այս պարագան
և այդ վանքին գերը:

Փնտռենք ուրիշ ազգակ մ'ալ Կ. Պոլսոյ այդ գրա-
կան զարգացման, կը վիտյուի թէ՛ համբաւաւոր Թագւոր
վարժապետ՝ որ Տրամաբանութեան շատ հմուտ էր (Ա.
Պէրպէր-), աշակերտն էր Պաղտատար դպիրին (Կեսա-
րացի), այս վերջինն ալ որ Գուս-Գաբուլի մէջ Նալեան
Պատրիարքի հաստատած Մայր-Դպրատան մէջ ուսուցչու-
թիւն ըրաւ և այս կրթութեւր Պատրիարքին դրամ գրապէս
էր, աշակերտած էր էջմիածնի նուիրակ Յահրապատցի
Աստուածատուր Աղաւնի կոչուած վարդապետին: Կը պատ-
մուի թէ՛ այս վարդապետը էջմիածնէն Պոլիս գալով իրրեւ
նուիրակ 1707 ին՝ նախ սկիզբը գրաւ Փիլիսոփայական
և Բանասիրական ուսումներու: Դարձեալ կը պատմուի
թէ՛ Սիմէոն Վ. Երեւանցի որ էջմիածնի «Ակադէմիային»
մէջ ուսած և դասախօսած էր, Պալաթու Ս. Հրեշտակա-
պետ եկեղեցիին «քարեայ խուցին» մէջ հասակաւոր աշա-
կերտներու կ'աւանդէր (1752ին) «Պորփիրի հինգ ձայնը»:
Արապէս էջմիածին և Ամրատու վանք կ'ըլլան երկու
ազգակները Կ. Պոլսոյ գրական բարձրագոյն զարգացման:
Հաճելի չէ՞ գիտել հոս թէ՛ էջմիածին, այս կրթական ազգ-
դակներէն մէկը, որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, ժամանակագրա-
կան կարգով առաջնութեան փառքը կը խլէ, իրրեւ հոգա-
ծու մայր իր ցրուած դասակներուն կը ջամբէ ոչ միայն
հոգեւոր, այլև իմացական սնունդ, արդարացնելով այսպէս
իր մայրութեան որդական կոչումը: Թող տուէք որ պահ մը
ևս քննենք տեսնելու թէ՛ էջմիածնի և Ամրատու բարձրա-
գոյն ուսումներու վերընծիւղումը ո՛րչափ մեծ հնութեան
կրնայ վերանալ և թէ՛ զարգացման այս երկու կեդրոնները
ի՞նչ ազիրս ունեցած են իրարու հետ:

ՈՒՍՈՒՄԸ ԷԶՄԻԱՄՆԻ ԵՒ ԱՄՐՏՈԼՈՒ ՎԱՆՔԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

ԺՋ. դարուն մէջ կարեւոր դէմք մըն է Յովհաննէս Վ. (Քրգութ) Ոստանցի. ստոր աշակերտներուն մէջ յիշատակութեան արժանի են Սիմէոն Վ. Ապարանցի (Ա.) որ իբրեւ առաջնորդ և վարժապետ ծաղկեցուց Ապարանից վանքը (*) և մանաւանդ Բարսեղ գաւառացի Ռարունապետը (1589) որ բարեկարգեց Բաղէշու Ամրտօլու վանքը: Բարսեղ գաւառացին էր որ առաջին անգամ մտցուց ուսմանց ցանկին մէջ ստեփան զիտութիւնները: Սա՝ երկար տարիներ անձանձիր աշխատութեամբ ինքզինքը նուիրեց Նախնեաց ձեռքով կառարուած աշխատասիրութեանց ուսումնասիրութեան. վերջանեց «Սահմանից գիրքը», «Պորփիւռ» (սեռն և տեսակ), ջանաց հասկնալ սեռ, տեսակ, տարբերութիւն, յատկ, պատահում, ստորադասութիւն, բացասութիւն, հետք, արտք, որոնց կը պատահէր նախնի վարժապետներուն գրքերուն, զորօր. պատահմանց գիրք, գանձուց գիրք կոչուածներուն մէջ. ինչ որ ուսուս ինքնաշխատ տքնութեամբ՝ սորվեցուց իր աշակերտներուն, իր մահուան վայրկեանին անոնց կտակեց անձանձիր ուսումնասիրութիւն: Իր աշակերտներէն Ներսէս Վ. Մովսէս Բեղլու (մեծ պեխ ունեցող) կոչուած, հետեւեցաւ իր վարժապետին գեղեցիկ օրինակին և ա՛լ աւելի ճոխացուց իր հմտութիւնը, ինքն ալ՝ իր կարգին՝ աշակերտներ ունեցաւ նախ Մեծ Անապատին և յետոյ Լիւմ կղզիին մէջ, ուր դասախօսեց. «Յովով աշխատեցաւ և առաւելացոյց քան զԲարսեղ Վ.» (**). մեռաւ 1628ին: Իր ամէնէն յաջողակ աշակերտն եղաւ Մելքիսէթ Վժանցի (երեւանցի), երկար տարիներ աշխատեցաւ Դաւիթ Անյաղթի երկասիրութեանց վրայ և «գրեթէ ինքնագիրտ եղեւ փխխոփալական գիտութեանց» (***) և սորվեցաւ այլեւայլ ազգերու Տումարական արուեստին

(*) Բիւզանդիոն Թիւ 2383:

(**) Ա. Դաւրթեցի:

«մակացութիւնը» (գիտութիւն) (*): Այս միջոցներուն՝ Հայոց կաթողիկոսն էր սրբակեաց և կրթասէր եկեղեցական մը, Մովսէս Սիւնեցի, աշակերտ Սրապեանի [յետոյ կաթողիկոս Գրիգոր ԺԳ. անուամբ], և կեսարացի Գրիգոր վարդապետին [յետոյ Պատրիարք եղած]: Դպրատուն մը հաստատեց Յոհաննապանքին մէջ, Երեւանու մօտ: Մեղքիսէթ Վժանցի լսելով որ կաթողիկոսը մեծ զարկ տալ կ'ուզէ կրթական գործին, գիմեց անոր և սկսաւ ուսուցանել Յոհաննապանքին մէջ մեծ խանգով և գնահատելի արդիւնաւորութեամբ, ապա փոխադրուեցաւ իբրեւ ուսուցիչ Էջմիածին:

Իր տեղափոխութեան պարագաները շատ զարմանալի և հետաքրքրաշարժ են: Մովսէս կաթողիկոս՝ Ջուղայեցուց առաջնորդ կարգած է կեսարացի Խաչատուր վարդապետը. սա ունեցաւ քանի մը աշակերտներ, որոնց մէջ կ'արժէ յիշել Սիմէոն Ջուղայեցի և ստոր կրտսեր աշակերտակիցը, Ոսկան վարդապետ: Մովսէս կաթողիկոս՝ Խաչատուր վարդապետը իր Սիմէոն Ջուղայեցի աշակերտին հետ իբրեւ պատուիրակ Լեւոնտանի իւով քաղաքը կը զրկէ, ուր հայ պատուիրակութիւնը վիճաբանութեան կը բռնուի տեղւոյն Լատին կրօնաւորներուն հետ և անկարող կ'ըլլայ պատասխանել անոնց սա հարցման թէ՛ վարիմ բառը բայ է, թէ անուն: Արդար ըլլալու համար աւելցնեմ թէ՛ Սիմէոն Ջուղայեցին բաւական հմուտ մէկն էր, իր նշանակելի տգիտութիւնը արտաքին գիտութեանց, մասնաւորապէս ֆերականութեան մէջ էր: Ճանչցաւ իր տգիտութիւնը և ուստի իրր գործաւ, աշխատեցաւ իր կրթութեան թերին լրացնել ուսանելով Մեղքիսէթի քով՝ որուն հմտութեան, մասնաւորապէս արտաքին գիտութեանց համբաւը, տարածուած էր. ահա այս առթիւ էր որ Մեղքիսէթ փոխադրուեցաւ Էջմիածին (**): Մեղքիսէթ իր ար-

(*) Ա. Դաւրթեցի:

(**) Ուսուցանելով Դաւիթ Անյաղթի և միւս թարգմանութիւնները, «Ստորագրութիւնը», «Պէրի Սիմէոնի», «Աշխարհը», ևն. Ընդհ. Տումարագիտութիւն և ֆերականութիւն:

գիւնաշատ կեանքը կնքեց Երեւան, Անանիա առաքելոյն վանքին մէջ 1632ին: Փիլիպպոս կաթողիկոս յաջորդելով Մովսէս կաթողիկոսին (1633) կը շարունակէ իր հոգեւոր ծնողին կրթատէր ուղղութիւնը, կրթական գործը իր հովանաւորութեան տակ առնել փափաքելով՝ Յռահմափանքին գըպարատենը իջմիածին փոխադրեց. կաթողիկոսին հրաւէրով՝ Ոսկան վարդապետ ուսուցիչ կարգուեցաւ: Պօղոս Սեգերեւացի Լատին կրօնաւորը՝ որ արդէն կաթողիկոսին թոյլատուութեամբ Անանիա առաքելոյն վանքին մէջ մէկուկէս տարի պատանիներու Տրամաբանութիւն և ուրիշ գիտութիւններ կը սորվեցնէր (1634), այս միջոցին իջմիածին փոխադրուած՝ կը ստատրէր կրթական գործին: Յետոյ Սիմէոն Զուգադիցին ևս մասնաւոր հրաւէրով դատաւոր կարգուեցաւ (1640), մասնաւորապէս Քերականութիւն գաղափարներով: Այս միջոցներուն է որ Սահմաննաս Լեւոնցի իջմիածին կուգայ, գլխաւորաբար հայ դպրութեան հմտաւորու համար, բայց միեւնոյն տոհմ կրթութեան գործին իր մասնակցութեան ոչ արհամարհելի բաժինը կը բերէ, Լատին լեզուի և ուրիշ կարեւոր ուսումներու հմտութեամբ: Իջմիածնի այս դպրատունը, յիշուած նպատակներու պայմաններու տակ, փառաւոր չըլլան մ'ունեցաւ, հոն աւանդուեցաւ բարձրագոյն ուսումներու ծրագիր մը կարող դատախոսներու ձեռքով:

Կ. Պալիս շատ կանուխ անհաղորդ չեղաւ այս գրական շարժման և զարգացման կը պատմուի թէ, նոյնիսկ Պօղոս Սեգերեւացի Լատին կրօնաւորը՝ որուն ակնարկեցի անգամ մը 1637ին աշխատեցաւ Կ. Պալիս չայոց մէջ և նոյնիսկ Ղալաթիոյ Մ. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ հայ սքեմով կը քարոզէր: Դարձեալ՝ Կղեմէս Գալանոս Լատին կրօնաւորը Հայ պատանիներու ուսուցիչ եղաւ, նախ՝ Ղալաթիոյ և ապա նոյնիսկ Պատրիարքին բնակարանին մէջ (1644): Այսպէս զանազան անձեր, զանազան ժամանակներու մէջ, որոնք նուիրակի կամ ուրիշ անուններու տակ իջմիածնէն Կ. Պալիս կուգային, անընդհատ պահեցին մատուրական հաղորդակցութիւնը եր-

կու կեդրոններուն, զարգացնելով և ուղղելով Կ. Պալիս կրթական ընթացքը: Ուստի զարմանալի չէ որ իջմիածնի և Կ. Պալիս դպրոցներուն մէջ աւանդուած ուսմանց ծրագիրը միեւնոյնն էր, հաւանորէն շատ աննշան փոփոխութեամբ, նկատի առնելով տեղական պահանջները:

Երբ քննութեան կ'առնենք այդ ժամանակի ուսմանց ծրագիրը, կը տեսնենք որ այն՝ յար և նման է Միջին-Դարու Եւրոպիոյ ծրագրին որ կը պարունակէր հօրը Ագասական Արուսեան (septem artes liberales) երկու մասերու բաժնուած: Առաջինը, Սերեակի (trivium) կը պարունակէր Քերականութիւն, ճարտասանութիւն և Տրամաբանութիւն. երկրորդը, Քառեակը (quadrivium) Թուաբանութիւն, Աստղագիտութիւն, Երաժշտութիւն և Մեկուսափութիւն: Արդ՝ խնդիր է թէ իջմիածնի մէջ մշակուած ուսմանց ծրագիրը վերաբարձրման էր թարգմանչաց դարու, ի մասնաւորի Սիւնիաց դպրոցին, մտաւորական կեանքին. թէ Միջին-Դարու Եւրոպիոյ ուղղութիւնն էր, չայոց մէջ մտցուած տարբեր ժամանակներու մէջ:

Կ'արժէ գէթ համառօտիւ քննութեան առնել այս խնդիրը: Ընդհանրական (Encyclical) դատախարակութեան Սերեակ և Քառեակ ուսումներուն ծրագրին ծագումը շատ հին է, և ձեռնհասներու(*) կարծիքով անոր որրանը Աղեքսանդրիա եղաւ, յետոյ ընդունուեցաւ և ընդհանրացաւ Յունաստանի և Հռոմի մէջ և տեւեց մինչև Միջին Դարու վերջերը: Ե. դարու մէջ կատարուած գրական աշխատասիրութիւններէն կարելի է բանաւորապէս հետեւցնել թէ՛ այդ միեւնոյն ծրագիրը մշակուեցաւ մասնաւորապէս Սիւնիաց դպրոցին մէջ, թարգմանիչները հրահանգուեցան այդ ծրագրով, ոչ միայն Բիւզանդիոնի, Աթէնքի, այլև Աղեքսանդրիոյ մէջ «ի սոյոգ յօղանալ ձեմարանին վերաբանութիւն» և ին ժամանակի

(*) Մանկավարժական Դատախարակներ (Տօքթ. Ճ. Ուշաքընի) (էջ 51):

կատարուած աշխատութիւններէն յիշենք անցողակի Պետրոսի
գիրքը որ ճարտասանութեան դասագիրք էր, Դաւիթ Ան-
յաղթի երկերը և թարգմանութիւնները, որոնք կ'ընդգրկէին
իմաստասիրութեան զանազան մասերը, Դիոնիսիոս Թրա-
կացոյն քերականութեան թարգմանութիւնը, դարձեալ Դ.
Անյաղթ փիլիսոփային ձեռքով կատարուած:

Առաքել պատմագիրը ԺԶ. դարուն վերջերը Ամրտօլու
վանքին մէջ տեսնուած մտաւորական արթնութիւնը և զար-
գացումը կը կապէ Սիւնեաց դպրոցին հետ, հաստատելով եր-
կուքին մէջ աշակերտի և ուսուցչի սերտ յարաբերութիւնը:
Միւս կողմէ՝ չենք կրնար ուրանալ շատ կանուխ Ունիթորներուն
(ԺԱ. դարէն սկսեալ) ազդեցութիւնը, աւելի ուշ (ԺԷ. դարուն)
քանի մը Լատին կրօնաւորներու գրական գործունէութիւնը
(որուն ակնարկած ենք տեղ մը արդէն) (*): Յիշենք այստեղ
անցողակի մեր գրասէր նախնիքներուն լայնախօսութիւնը
որով չխրտչեցան այլադաւան օտարներէ և քաղցին իբրեւ
անյաջ մեղունքի անոնցմէ հիւթ իրենց մտաւոր զարգացման
համար:

Փակենք այս խնդիրը, յառաջ բերելով այս լայնախօս
ուղղութեան ջատագոյններէն մէկուն, ըսել կ'ուզեմ՝ երուսա-
ղէմի միաբան Հաննա վարդապետի, սա խօսքերով. «Ասին
ոմանք ի մերայնոց թէ ի մէջ գրեանց լատինականաց գտա-
նին գրեցեալ բանք ոմանք զորս ոչ ընդունինք մեծ Հայքս...
Ո՞չ ապաքէն զբազում անասելի հերձուածս գտանեմք ի
գրեանս Արիստոտէլի և Պորփիրի (որ նախապէս էր քրիս-
տոնեայ և յետոյ ուրացաւ)... մի՛ նայիր թէ յումմէ՞ կամ յո-
րոց իցէ շարագրեալն, այլ նկատեա՛ թէ զի՞նչ իցէ շարագ-
րեցեալն... զինուք նոցին ընդ նոսա քաջազնիւմք (էջ 158):

* * *

(*) Պօղոս Աղեքնացի լատին կրօնաւորը թարգմանած էր Էջմիածնի
մէջ Էլեմէքում (= տաբերք) Լոճիգային (Ա. Դաւրեթիցի) և Ղուկաս
Էղուադէտ վարդապետը թարգմանած էր Յովհ. Կոլոտի դպրոցին մէջ Ի-
մաստաթութեան զոնազան մասերը, և ըն:

Բայց այս երկար այլ թերեւս տնհրաժեշտ չեղումէն վերջ՝
գառնանք բուն իսկ մեր նիւթին, խօսելով այն սխալի
գործին, արդիւնքին վրայ որ կատարուեցաւ Գում-Գարուի
Ուսումնարան ընծայարանին մէջ և միջոցաւ:

Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան նոյնիսկ օտարներու
վկայութեամբ սովորական մարդ մը չէր^(*) այլ հետաքնին և
ճշմարտասէր միտք մը, խորին հմտութեան տէր, բայց ա-
մէնէն աւելի հիանալի նկարագիր մը, խնայմ, հեղահամ-
բոյր և ճշմարտապէս քրիստոնեայ անձ մը^(**). Խռանդուն
ուսանող մըն էր Ս. Գրքին, սակայն օր կէս օրէ վերջ Աստ-
ուածաշունչի դաս մը կուտար Ծննդոց գրքէն սկսելով (Իւ-
րակն), իր կեանքը համաձայն էր իր սորվեցուցածին, ուրիշ
բառով՝ ճշմարտապէս հաւատացող մըն էր իր դասախօսած
վարդապետութեանց. իր ապրած քրիստոնէական կեանքը,
համոզկեր շնորհ իր դասախօսութեան, իր խորին հմտու-
թիւնը որով կը պարզարանէր իր դասերը, ազգու ապաւո-
րութիւն կը գործէին իր աշակերտներուն մօտին և սրտին
վրայ. մեծ յեղաշրջում մը յառաջ բերաւ անոնց ներքին
կեանքին մէջ, հոգեւոր արթնութիւն մը: Եկեղեցւոյ մասին
ուներ ինքնայատուկ համազումներ որոնք կը տարբերէին
աւանդական և հաստատուած կարգէն, իր դաւանանքն էր
որ եկեղեցին իր կազմակերպութեամբ և վարդապետութեամբ
պէտք էր որ կենդանի ուժ մը ներկայացնէր, վերանորոգիչ
տարր մը, առ այս տնհրաժեշտ կը սեպէր բարեկարգել զայն,
վտարելով անկէ ինչ որ յետոսմուտ էր և արգելք՝ հոգեւոր
կեանքի արթնութեան և զարգացման: Այս ոգով հրահան-
գուեցան, այս ոգով տոգորուեցան ընծայարանի աշակերտ-
ները:

* * *

ՇԵՄԱՅԱՐԱՆԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՈՒՆՁՔԸ

Կիրակի առաւօտ մը, 1833ին, Գում-Գարուի Մայր-և-

(*) Anderson's Oriental Churches (P. 92)

(**) Նոյն տեղ:

կիզեցին գեղեցիկ տեսարան մը կը պարզէր, ընծայացաներ թուով 15, քահանայ կը ձեռնադրուէին, ժողովուրդին ցընծութիւնը չափ ու սահման չունէր, մասնաւոր հրաւերով ներկայ էին այս ձեռնադրութեան հանդէսին՝ Թուրքիոյ առաջին Ամերիկացի միսիոնարները, Տր. Կուտէլ և Տր. Տուայթ, որոնք նոյնիսկ հրաւիրուեցան՝ քրիստոնէական անխտրական սգիով՝ մասնակցիլ ձեռնադրութեան: Ընծայութեան առաջին հունձքն էր այս որ անհունապէս կը հրճուէր ցընէր հիմնադիրները, որոնք կը տեսնէին իրենց ջանքերուն կատարեալ պսակումը և ժողովուրդը որ կ'ունենար վերջապէս հոգեւոր և ուսեալ քահանաներ: Աստուծոյ մէկն էր Տ. Գէորգ Արծրունի պատուական քահանան որ իր խոր ծերութեան մէջ իսկ չդադրեցաւ օր մը քարոզելէ Աստուծոյ բանը: Հետաքրքրական է յիշել հոս թէ՛ Հայ Աւետարանականաց շարժման առաջին յարողներն եղան Փէշտիմալճեանի աշակերտները. Վ. Սարգիս վարժապետ Յովհաննէսեանն որ Զմիւռնիա չորս տարի «Շտեմարտն Պիտանի Գիտելիաց» ամսօրեայ հանդէսին թարգմանութեամբ զբաղեցաւ, Արիստոմ իւթիւճեանն որ առաջին քարոզիչը եղաւ Հայ-Աւետարանական Ա. եկեղեցիին (1846), Յովհաննէս Տէր Սահակեան և Սենեքերիմ Տէր Մինասեան, Մկրտիչ Քրիշճեան եւայլն:

Գրիգոր Պատ. Փէշտիմալճեանի աշխատութեան միջոցաւ յառաջ եկած փոփոխութիւնը կրօնական ըմբռնումներու և կեանքի մէջ՝ կատարուեցաւ առանց արտաքին կամ օտար ազդեցութեան. միսիոնարական աշխատութիւններ սկսած են մեր մէջ 1834էն վերջ:

Հայ. եկեղեցւոյ բարձրագոյն շրջանակներու՝ միսիոնարներու հետ յարաբերութիւնը ի սկզբան շատ բարեկամական եղած է. Կարապետ Պատրիարք շատ սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ Տր. Կուտէլի, երբ սա առաջին անգամ անոր այցելեց (1831) և դարձեալ՝ ինչպէս անգամ մը յիշուեցաւ, երկու տարի վերջ (1833), առաջին երկու միսիոնարներն ալ հրաւիրուեցան ոչ միայն ներկայ

լինելու, այլև մասնակցելու՝ ձեռնադրութեամբ՝ ընծայացունելուն քահանայութեան հանդէսին:

Այս բարեկամական յարաբերութիւնը խանգարուեցաւ. շատեր հաշտ աչքով սկսան ջնայիլ անոնց վրայ, որոնք կը յաճախէին միսիոնարներուն քով: Մեր նպատակէն դուրս է յիշել հոս ցրտութեան և յարաբերութեան խանգարման պատճառները, ոչ ալ նպատակ ունինք վերցնելու քօղը որ պարզէ մեր աչքերուն առջեւ այդ թուականներուն թիւրմացութեան, անխոհմտութեան յառաջ բերած ողորմ տեսարանները: Շատ բնական էր որ Փէշտիմալճեանի աշակերտները իրենց կրօնական համոզումներով և նորոգուած կեանքով առարկայ ըլլային կասկածի, հարցաքննութեան և հալածանքի: Տ. Գէորգ Արծրունի քահանան, Յովհաննէս Տ. Սահակեան, Ֆիգիգա Պօղոս արքայութեան ժամանակ մը ուրիշ շատերու հետ, Հոռիական կղերին մեքենայութեամբ և գրգռմամբ՝ Գուլ-Գարուի ուսումնաւանին Հոգաբարձութեան ազդեցիկ անդամներէն մէկը, սկերիչ Միւքիտէզէկ աղա, յիշեալ վարժարանին մեծ սրահին ճակատը գտնուող սենեակին մէջ Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեանի և Վ. Սարգիս վարժապետ Յովհաննէսեանի ներկայութեան՝ սկսաւ հարցաքննել Յովհ. Տէր Սահակեանը և Սենեքերիմ Տէր Մինասեանը (*): Իրենց կրօնական գաղափարներուն մէջ. այս հաւատաքննութեան ուրուատիպ դատարանին մէջ Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան սոյնքան հմտութեամբ և ազդուութեամբ պաշտպանեց իր աշակերտները և անոնց գաղափարները որ հարկ եղաւ զանոնք իբրեւ անմեղ արձակել: (**): Փէշտիմալճեան բարեկամն էր միսիո-

(*) Ամերիկայի մէջ բժշկական վկայական տուող առաջին Հայը, 1844թ.

(**) Մագուս Բողբ. Ի Հայո (Բիւրակ, էջ 73):

հարներուն, Տր. Կուտէլի և Տր. Տուայթի, որոնց հետ սերտ յարաբերութիւն ունեցաւ մինչեւ իր մահը: ...

Anderson, Oriental Churchesի հեղինակը, Փէշտիմալ-ճեանը կ'անուանէ Հայ Երազմուր, որ քաջութիւնը չունեցաւ Աւետարանականներուն շարժման միանալու (էջ 92):

Կը խոստովանիմ որ Գրիգոր Պատ. Փէշտիմալճեանի գործերուն մէջ եւ չհանգիսեցայ բանի մը որ իրաւունք տար մէկու մը զայն իրրեւ երկչոտ նշաւակելու ընդհակառակն ինքն է — և այս ակներեւ կ'երեւի — մէկը որ արիութիւնը ունի իր համոզումը հրապարակաւ յայտնելու նոյնիսկ հակակարծիք եղողներուն ներկայութեան: Յայտնաւորքի սրբազրութեան առթիւ կարգ մը վկայարանութիւններ որոնք ընդունուած էին և սիրուած ամէնուրեք, ինքը չվարանեցաւ կոչել «անատոյգ և անօգուտ զրոյց»ներ. երկչոտ մը այսպէս չէր վարուեր: Դարձեալ՝ երկչոտ մը պիտի չուզէր, պիտի չհաւանէր յապաւել «Ո՛վ հրաշայի» շարականին երեք տուները, վախճալով ժողովրդային յուզումէ և հալածանքէ: Հայ-Հռոմէականաց հետ սատակ վէճերուն առթիւ իր մէկ գրութեան մէջ չվարանեցաւ Քաղկեդոնի ժողովին և Լեւոնի Տումարի մասին հրապարակել այնպիսի գաղափարներ որոնք բոլորովին հակառակ էին ազգին դարերու մէջ ընդունուած, փայփայած ըմբռնումին. երկչոտ մարդ մը այսպէս չէր վարուեր: Դարձեալ՝ Գրիգոր Պատ. Փէշտիմալճեան իր աշխատակցութիւնը շնորհած է Հայերէնի թարգմանելու և արդեամբ Ակնցի Անատոս աղայի (հաւանօրէն Հայ-Հռոմ) տաղաբերու (1831) Յունաց Մաշտոցը. երկչոտ մը տարրեր կերպով պիտի վարուէր, վախճալով որ գուցէ իրեն դէմ հակակրութիւն և հալածանք կը յարուցանէ, արհամարհուելով իրրեւ մէկը որ խիզճ չընէր ազգը Հռոմ ընելու աշխատիլ իր գրական աշխատասիրութեամբ: Վերջապէս ինքը չէր որ չվարանեցաւ պաշտպանելու իր աշակերտները, որոնք ամբաստանուած էին իրրեւ հերձուածող, միսիոնարներու յարեւով: Հետեւցնենք ուրեմն թէ, եթէ Գրիգոր Պատ. Փէշտի-

մալճեան չէ միացած Միսիոնարներուն յարողներուն, պատճառը իր երկչոտութեան վերագրելու չենք. ուրիշ պատճառ մը կենալու է:

Այդ ժամանակի յուզումնալից դէպքերուն ականատես ծերունազարդ մէկ վկան իր մէկ աշխատասիրութեան մէջ կ'աւանդէ թէ՛ Գրիգոր Պատուելի առաջին անգամ երբ լսեց որ իր աշակերտներէն ոմանք միսիոնարներուն յարած են, սարսափեցաւ, բայց յետոյ հանդարտեցաւ, իմանալով որ իրմէ սորված սկզբունքին համեմատ կը շարժին: Այս խօսքերը թերեւ կարենան մեզի քիչ մը լոյս տալ Գրիգոր Պատուելիի ուղղութեան մասին այս Աւետարանական շարժման մէջ: Փէշտիմալճեան Պատուելի, ինչպէս կը տեսնուի, ու է է անպատեհութիւն չտեսաւ իր աշակերտներուն միսիոնարաց յարելուն մէջ, ինքն իսկ անոնց բարեկամը մնաց մինչեւ իր մահը (1837): Ի՞նչ էր ուրեմն իր սկզբունքը, որուն դեռ կը հետեւէին իր աշակերտները, միսիոնարներուն հետ սերտ յարաբերութիւն մշակելով հանդերձ: Թէ՛ առաջին միսիոնարները և թէ՛ անոնց առաջին յարողները զանազան առիթներով յայտարարած են որ նպատակ ունեցած չեն անջատուիլ Հայ. Եկեղեցիէն, թէ դժբաղդ պարագաներ միայն ստիպելին զիրենք ուրոյն եկեղեցի կազմելու: Դրիգոր Պատուելի չվրդովեցաւ թէ՛ միսիոնարաց և թէ՛ իր աշակերտներէն ոմանց գործունէութիւնէն, որովհետեւ չկատարուեցաւ ո՛ր և է ջանք մը անոնց կողմէ ուրոյն եկեղեցի կազմելու և կը յիշէք անշուշտ թէ՛ Ա. Հայ Աւետարանականաց կազմակերպութիւնը տեղի ունեցաւ Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեանի մահէն ինը տարի վերջ (1846): Կը սխալմ'նք արդեօք, երբ ըսենք թէ՛ Փէշտիմալճեանի սկզբունքն էր առանց անջատուելու Հայ. Եկեղեցւոյ ծոցէն՝ գործել հոն իրականացնելու համար իր առաջադրած նպատակը:

Թերեւս, աւագ, Գրիգոր Պատ. չկրցաւ իր վերջին տարիներուն մէջ մեծ կորովով մասնակցելու իր ժամանակի

վերանորոգել շարժման. պատճառը յայտնի է. 1834էն վերջ՝ երբ Ընծայարանը խանգարուեցաւ անոր առատաձեռն Մեկենասին՝ Յարութիւն Աւիրայ Պէգճեանի՝ դառնաղէտ մահուամբ, կորսնցուց իր մարմնական առողջութիւնը, ճիշդ այս պատճառաւ շատ անգամ կը բացակայէր վարժարանէն. որուն փարած էր հոգեւին, ուստի մեծ իրաւամբ կրնանք վկայել իրեն համար «հոգին յօժար էր, բայց մարմինը՝ տկար»։ 1837ին դժբաղդութիւնը ունեցաւ կորսնցնելու իր մանչ և աղջիկ զաւակները. ինքն ալ միևնոյն տարւոյն մէջ կնքեց իր արդիւնաշատ կեանքը (1837, գեկտ. 24)։

ՓԷՏՏԻՄԱԼՃԵԱՆԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ

Գրիգոր Պատ. Փէշտիմալճեանի մահուամբ չգողրեցաւ իր սկսած գործը, իր աշակերտները՝ որոնք բազմաթիւ էին, շարունակեցին զայն, Փէշտիմալճեան վերածնաւ իր աշակերտներուն մէջ. յառաջ բերինք իր աշակերտներէն մէկ քանին, պարզապէս ցոյց տալու համար թէ՛ որչա՞փ մեծ աղ-դեցութիւն ունեցած է մեր կրօնական, կրթական, ընկերու-կան և բարոյական կեանքին վրայ. Գրիգոր Քէրէստէճեան որ յետոյ Պատրիարք և ապա Կաթողիկոս ալ եղաւ. սա ու-ղեց իր ուսուցչին հոգեւոր և ուսեալ կղերներ հասցնելու գողափարը ուելի ընդարձակ աստիճանի վրայ իրականա-ցընել Գէորգեան Ճեմարանը հիմնելով. Ֆիզիգա Պօղոս, բնա-գէտ և փիլիսոփայ, Խաչատուր Պուէտ Մխաթեան, քաջ հայկաբան և բանասէր. Նիկողայոս Զօրայեան, առաջին անձը որ մեր թերթերուն մէջ գրած է Մանկավարժական յօդուածներ. Թադէոս Հիւնքեարպէյճեան, յետոյ Տէր Յովհաննէս քահանայ, հայկաբան և բանասէր, Յովսէփ Վար-դանեան, յետոյ Վարդան Փաշայ, կարող և ազգեցիկ հրապա-պարակագիր. Գէորգ Աճէմեան, յետոյ քահանայ, Աւագերէց Բերայի, Յովհ. Տ. Պօղոսեան և եղբայրը՝ Գալուստ Տ. Պօ-ղոսեան, Յովսէփ Մալէղեան որ յետոյ հայկաբանութեան ու-

սուցիչ եղաւ Տր. Համլինի դպրոցին մէջ, Մարութէ վար-ժապետ Պօղոսեան (Վառնացի). զանց կ'ընենք յիշել ուրիշ բազմաթիւ աշակերտներ ալ, ինչպէս և անոնք որոնց ակ-նարկած եմ անգամ մը։

* * *

Խօսքս կնքելէ առաջ՝ կը փափաքեմ իմ գեւատի ուն-կընդիրներու մտքին վրայ տպաւորել սա իրողութիւնը թէ Գրիգոր Պատ. Փէշտիմալճեան ճշմարտասէր, անկախ և խաղարկու միտք մըն էր. իր նախորդներուն կոխած արա-հետէն չընթացաւ, քաջ հայկաբան էր, բայց ըմբռնեց աշ-խարհաբարին կարեւորութիւնը և ինքը եղաւ առաջին անձը այնքան կոկիկ լեզուով աշխարհաբար գրող. իբրեւ ուսուցիչ արժանի է ուսանողութեան բարեբաւ անուանակոչութեան իր յգործ դրած և ջատագոված դիւրուսոյց մէթոտներուն համար, քաջ կրօնագէտ էր, բայց ունէր իր ինքնայատուկ համոզումները, իրեւ բարոյագէտ եւ բարոյասէր ուղեց մեր կեանքերը յեղաշրջել, բարեկարգել լաւագոյն խեղալի մը ներշնչմամբ։ Ահա՛ Գրիգոր Պատ. Փէշտիմալճեան իր քառ-եակ և օգտակար գերին մէջ. երախտագիտութեամբ յիշենք իր անունը և թո՛ղ իր յիշատակը խանդավառէ գմեղ բար-ւոյն և ճշմարտին սիրով։

1906 Մարտ 5

Բարձր. Վարժարան

Պարալիպակ

ԾԱՆՈԹ. — Սոյն ուսումնասիրութեան ինչ ինչ մասեր զանց առ-նուած են բանախօսութեան ժամանակ։

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0225674

47.362